

הרהורים על שנת השמיטה תשס"א*

על היתר המכירה נשברו קולמוסים רבים ונכתבו מאמרים מקיפים. לכן, איני מעוניין להרחיב את היריעה ולדון במקורות השונים שעליו נסמך. ברצוני להתייחס למקומו של היתר המכירה בימינו. בתחילת שנת השמיטה היתה סערה ציבורית סביב ההיתר, אבל נדמה לי שמוקד הסערה היה בצרכן ולא בחקלאי. במאמר זה אשתדל להתמקד דווקא בחקלאי. בשלב ראשון אנסה לנתח את פסקיו של הרב קוק כפי שמובאים בכתביו השונים. ננסה להציץ בחלק מתשובותיו וכתביו כדי לנסות להקיש מפסקיו על תקופתנו.

א. דעתו של הרב קוק

מי שמעיין בתשובותיו של הרב קוק זצ"ל בהקשר להיתר המכירה יכול להתרשם שקיים פער בין מסגרת ההיתר על פי השפה ההלכתית לבין ההיתר על פי מחשבת ההלכה. בפן ההלכתי הפורמלי לא היתה כל בעיה להתיר לעבוד על פי היתר המכירה, ונמנה כמה דוגמאות לכך. הרב כותב במשפט כהן (סי' סג):

...על עצם ההיתר אין לדעתי מה לפקפק כלל, אבל כל זאת אין זה מונע ופוטור אותנו מלבקש כל העצות אשר יזמין ד' לנו, שיוכלו אחינו בני ישראל היושבים באה"ק לקיים את המצוה כהלכתה בלא שום הפקעה ודרישות היתר.

הרב קוק זצ"ל פותח את תשובתו בקביעה נחרצת שאין לפקפק על עצם ההיתר. אולם הרב סבור שיש לשאוף לשמירה

* **הערת המערכת:** בנושא זה פורסם בגיליון הקודם של 'צהר' מאמר מאת הרב יהודה עמיחי. מאמרים נוספים לסיכום שנת השמיטה תשס"א (מאת הרב חגי בר גיורא והרב יעקב אריאל) פורסמו בגליונות האחרונים "אמונת עתיד" - בטאון מכון התורה והארץ.

מוחלטת של שמיטה ולא להפקיע את המצוה. הפער שקיים בין המציאות לבין האידיאל הופך את היתר המכירה לפיתרון מורכב שדורש דיון ביחס לגבולותיו. מחד, לא ניתן לאפשר את היתר המכירה בכל מחיר, מאידך, לא נוכל לאסור לסמוך היתר זה בכל מצב.

בהמשך התשובה קובע הרב שגם ללא מכירת הקרקע ישנן סברות להקל, כגון: בהסתמך על דעת הרז"ה, ששביעית בזה"ז היא מדת חסידות, וכן הספק במנין השנים. מכירת הקרקע מצטרפת להיתר על יסוד העקרונות הללו.

במהלך התשובה מגלה הרב את מורכבות הפסק ואת הרהוריו השונים ביחס להיתר ההלכתי. מחד, יש צורך לשמור שביעית כהלכתה בתקופה של שיבת ציון. גם כאשר אנו סומכים על ההיתר, אנו נמנעים מלקיים את המצוה. מאידך, לבו של הרב עם החקלאים והוא מבקש רגישות והבנה לחקלאים שעוסקים במלאכת הקודש. על אף שהרב קוק זצ"ל היה משוכנע שהלכתית ניתן להתיר לחקלאים לעבוד על פי היתר המכירה, בתוך התשובה ניתן להבחין במצוקתו. מבחינה ערכית אסור לנו לוותר על מצוה שהיא כה חשובה, ודווקא בתקופה זו, של התחייה הלאומית.

מתוך כך קובע הרב בתשובה אחרת (משפט כהן ס' עא) את מגבלותיו של ההיתר: מלאכות דאורייתא יתבצעו רק על ידי גויים. וכל יישומו של ההיתר אינו גורף. לא ניתן להתנהג בשנה זו כמו בשנה רגילה. למשל, אין לנטוע נטיעות חדשות. אע"פ שהלכתית היה ניתן להתיר ולהרחיב את גבולות ההיתר, בכל זאת יש לשמור על מסגרת מצומצמת ככל האפשר. נקודה זו היא גם הלכתית וגם חינוכית. ההגבלה נדרשת כדי לתת צביון לשנת השמיטה. לא יתכן ששנת השמיטה תחלוף, והחקלאי לא ירגיש את ה"שביטה" במהלך שנת השמיטה. (והרב חוזר על כך במקומות נוספים. עי': משפט כהן ס' עג; אגרות ראי"ה ס' קפט, רפז, תקכב ועוד).

ב. שנת השמיטה תשס"א

שנה זו התחילה בפולמוס סביב היתר המכירה. הקולות נגד היתר המכירה הלכו והתעצמו. בסופו של דבר הפך היתר המכירה להיות שללם של המסתפקים ב"הכשר", ואילו המהדרין הקימו חנויות שמיטה שונות ברחבי הארץ. חנויות שמיטה (למעט "אוצר הארץ") מכרו סחורה של גויים, ומי שראה את עצמו מחמיר במצוות שמיטה מצא את מבוקשו בחנויות אלו.

בצד השני של המתרחש היו החקלאים שנדרשו להתגונן מפני אימת הרדיפה ולהתנצל בקול גדול על כך שהם עדיין סומכים על היתר המכירה. אולי ניתן היה לטעון שהיתירו של הרב קוק התייחס לאותה תקופה, אבל היום, כאשר היישוב משגשג והחקלאות נמצאת בשיאה, הרב קוק לא היה מתיי. אולם כל מי שמכיר את החקלאות לא רק דרך שוק "מחנה יהודה" וה"סופרמרקטים" יודע שהחקלאות היהודית בארץ ישראל נמצאת בסכנה גדולה. מספרם של החקלאים הולך ופוחת נוכח יבוא אדיר של תוצרת מחוץ לארץ. ישנם חקלאים (בעיקר בגליל) שבעטיו של המצב הקשה, מחוסר אפשרות להתפרנס מחקלאות מכרו את אדמתם לנוכרים. כלומר, קיימת סכנה גדולה של מכירת קרקע לצמיתות - מכירה של ממש שאסורה לדעת כל הפוסקים מדין "לא תחנם". אבל, גם אם נתעלם מסכנה זו, נמצא סכנות מסוג אחר שאופייני לא השתנה. דווקא היום, כאשר הצבור הרחב עובד בעבודות שמבוססות על "היתר עסקה", ומנגד נשארו מתי מעט שקשורים לעבודת האדמה, ואין צריך להכביר במילים ולציין את חשיבותה של החקלאות, אנו חושבים להימנע מלאפשר את היתרו של הרב זצ"ל. האם נעדיף לסגור את הענף הערכי הזה לחלוטין?

לדעתי, השאלה הנכונה לדורנו אינה האם ניתן לסמוך עקרונית על היתר זה, אלא מה ניתן לעשות על פי ההיתר. עלינו לאמץ את מה שקבע הרב קוק זצ"ל שבצרכים מיוחדים אנו סומכים על ההיתר. כמובן, ההיתר לא יהיה בצורה גורפת. אדם קרוב אצל עצמו, ואנסה להדגים את דברי על פי הצורה שבה נהגנו במשואות יצחק בשנת השמיטה האחרונה.

ג. מודל הלכתי לשימוש בהיתר מכירה

ענף גידולי השדה במשואות יצחק הוא מכובד, ועובדים בו כעשרה חקלאים יהודים שרובם חברי המושב. כל שנה אנו מגדלים מגוון של גדולי שדה ומחזיקים במטע אבוקדו. בשמיטה האחרונה גידלנו חיטה לעשיית תחמיץ למאכל בהמות, בקרקע שנמכרה לגוי על ידי הרבנות הראשית. במתחם המושב ישנו "מרכז מזון לבעלי חיים" גדול ומשגשג שמייצר מזון לרפתות במושבים וקיבוצים שונים. בשנים כתיקונן אנו מגדלים עבור אותו מרכז את התבואה שממנה הוא מייצר את האוכל לפרות. לקראת שנת השמיטה התלבטנו מה לעשות והעלנו שלוש אפשרויות:

1. לגדל הכול בשנה השישית עבור אותו מרכז מזון. כאן עמדו בפנינו שתי בעיות מרכזיות: (א) בעיה טכנית - לא היו לנו מקומות אחסון, והיינו נדרשים לבנות "בורות" נוספים שעלותן גבוהה מאוד. (ב) בעיה כלכלית - גם אילו היינו מתגברים על הבעיה הטכנית שעלותה גבוהה, הרי שהמחיר של התוצרת היה מתייקר באופן משמעותי, ולא היה באפשרותנו למכור את המזון באותה שנה, אלא אם כן היינו מוכרים אותו במחירי הפסד.

2. לאפשר למשק חקלאי אחר, חילוני, לעשות את העבודה עבורנו. אני מניח שאין צורך לפרט את הסיבות שמחמתן הדרך הזו נפסלה. הייתכן שנאמר ליהודי חילוני להיות "גוי של שביעית"? אם הדבר מותר, הוא מותר לכולי עלמא. אם הוא אסור, הוא אסור לכולי עלמא. יתירה מכך, אנו נשמור על מסגרת היתר המכירה טוב יותר ממשק חילוני, משום שאין אנו יכולים להיות בטוחים שיהודים לא יעשו מלאכות דאורייתא, ובכך אנו נפגע באחד התנאים הבסיסיים של ההיתר.

3. למכור את הקרקע במסגרת היתר המכירה, ואנו נגדל את החיטה לתחמיץ בעצמנו עבור מרכז המזון. המטרה המובהקת של גידול החיטה עבור מרכז המזון שבבעלותנו היתה לשמור על שוק הלקוחות הקיים. אילו היינו סוגרים את מרכז המזון לשנה וכל עובדיו היו בשנת שבתון בישיבה, יתכן והיה הענף ממשיך להיות סגור גם בעתיד. לפי הערכה, יתכן מאוד שהיינו מאבדים את השוק, שהוא תחרותי ביותר, ובכך היה נגרם הפסד עצום לקופה הציבורית של משואות יצחק. מצד שני, על אף שהקרקע נמכרה לגוי, לא גידלנו את כל הגידולים האפשריים במהלך שנת השמיטה. מדי שנה אנו מגדלים גידולים נוספים, ובשמיטה ויתרנו על גדולים אלו. במהלך השנה קיבלנו בקשה מיוחדת ממנפטה באזור הדרום לגדל עבורם כותנה. כידוע, קיימת דרישה לגידול כותנה, ומנפסות נמצאות בסכנה של סגירה. ברשותנו הייתה חלקת שדה שנמכרה בתחילת השנה ומסיבות שונות נותרה גלמודה. עלתה מחשבה בקרב מקבלי ההחלטות לאפשר את גידול הכותנה. דווקא בשעה שענף החקלאות נלחם על קיומו לא היה מזיק עבורו רווח מכובד שהיה יכול לגרום למאזן חיובי לחקלאות.

ערכנו בדיקה וגלינו, שאם נגדל את הכותנה עדיין הבעיה לא תיפתר והמנפטה תמשיך להיות בקשיים. ערכנו דיון במועצה הרבה יותר, וקיבלו את המלצתי שאין לגדל את הכותנה משום שיש כאן רק **מניעת רווח**. ההיתר לגידול תחמיץ החיטה נבע מכך שלא רצינו לאבד את השוק ואולי לגרום נזק בלתי הפיך לענף מרכז המזון. לעומת זאת, את הכותנה נוכל לגדל אף בשנים הבאות גם אם נימנע מלגדל בשנה השביעית. מצוות שביעית תובעת מאתנו שנוותר על עבודה

שתוצאותיה רווח כספי. האם היתור הזה הוא לא קיום אמיתי של "גיבורי כוח עושי דברו"? האם הלקוחות של "חנויות השמיטה" עמדו אי פעם בהתלבטות דומה? אבל המציאות טפחה על פנינו. החקלאים נחשבים בעיני ציבור "בני תורה" כשומרי שביעית בדיעבד, משום שהם סומכים במידת מה על היתר המכירה. כפי שציין הרב קוק זצ"ל בתשובתו, מותר להשתמש בהיתר המכירה רק לצרכים מיוחדים. אולם ההתנגדות לשימוש בהיתר זה היתה גורפת באופן קיצוני והביאה לרמיסתו עד עפר. האם זהו היחס הראוי ליהודים שכל פשעם הוא רצונם לשמור על המשך עבודת האדמה והארץ על פי ההלכה? האם יהיה נכון לומר שהיתר המכירה בשביעית בזמן הזה לפי תפיסתו של הרב זצ"ל לא חל במקרים שיש בהם הפסד שוק שיביא לאובדן החקלאות? הרב כותב ב"שבת הארץ" (פרק ח הל' ח):

ויש אומרים שבזמן הזה ששביעית היא מדרבנן מותר לעשות כל העבודות בקרקע של נכרים... ועל פי זה יש מקום להתיר לישראל לעבוד את הקרקע בזמן הזה על ידי מה שמוכרים לנכרי קרקעות כדין של מכירה. ואף על פי שאסור למכור לנכרי קרקעות בארץ ישראל, מכל מקום במקום שאי אפשר למכור לישראל, ויש במניעת המכירה הפסד לישראל, יש אומרים שמותר לנכרי. וכיון שאי אפשר לבוא בהיתר העבודה והתרת הפירות בהפקת קדושת שביעית כי אם על ידי מכירה לנכרי, וכיון שהפסד גדול ואי אפשר לעמוד בשמירת כל דיני השביעית להרבה אנשים שיושבים בארץ ישראל, על כן יש אומרים שמותר למכור לכתחילה לנכרי כדי להפקיע קדושת שביעית ואחר כך מותר גם כן לישראל לעשות העבודה בקרקע ואין בה קדושת שביעית... במבוא לשבת הארץ (פרק יד) מרחיב הרב זצ"ל על הצורך של ההיתר. הרב משווה בין היתר מכירת קרקעות לבין ההיתר של מכירת חמץ שפשט בכל ישראל, וכיום הוא נוהג בכל אתר ואתר. וכך כותב הרב:

אבל בימינו שיסוד הישוב הוא על ידי מסחר בפרי תבואות המושבות, ושימוע המסחר תהרס גם פריסתו ומעמדו על להבא, במצב כזה ודאי חובה להנהיג את היתר מהלך ההפקעה על ידי מכירה על פי הסכמת חכמים בכל שמיטה עד אשר ירחם ה' את עמו וארצו וישובו הימים הטובים ויהיה אפשר גם מצד מהלך המסחר לשמור קדושת שביעית כדינה במילואה בלא שום הפקעה.

הרב מציין במפורש שההיתר יכול להתייחס לכל משק חקלאי שיכול להגיע להפסד קיומי. במקרים של הפסד הענף עד כדי היעלמותו הרב סבור שחובה להנהיג את היתר המכירה. אוכל להוסיף שבימינו, כאשר החקלאות נמצאת במצב קשה, ומספר החקלאים הוא מזערי, אנו יותר מחויבים להיתר המכירה בתנאים שהוזכרו כדי שנוכל לקיים חקלאות בארץ ישראל. חשוב לציין שהיתר המכירה עבר במסורת של הרבנים הגאונים, שישבו על כס הרבנות הראשית לדורותיה, ועוד שנים רבות לפני ייסודה של הרבנות הראשית, החל משמיטת תרמ"ט ועד ימינו. ורק נזכיר את דבריו הנוקבים והברורים של הרב הגאון עובדיה יוסף בהיותו רב ראשי (שו"ת יביע אומר ח"ח חו"מ סי' ב):

ועל כל פנים נתבאר היטב שמכירת הקרקעות לגוי נעשית כדת וכדין, ויש לסמוך על היתר המכירה כאשר הסכימו עליה גאוני עולם.

ד. אוצר בית דין

הרב זצ"ל חוזר בתשובותיו על האידיאל הגדול שיש לשאוף אליו בארץ ישראל. יש עלינו חובה להימנע ככל האפשר ממכירה, ולהגדיל את מכסת הגידולים במסגרת של קדושת שביעית. ואכן נסינו להשתתף באתגר עצום זה ולהיכנס

למסגרת "אוצר בית-דין" של "תנובה" במטעי האבוקדו שברשותנו. מהלך זה יזמו עובדי המטע, ובמסירות רבה החליטו לוותר על רווח מכוונד במידה והיו מוכרים את שטח המטע ומייצאים את הפרי לחו"ל. הזמן עבר, והנה בשעה שהגיע מועד שיווק הפרי, נודע לתדהמתנו שהרבנות בירושלים אינה מוכנה לשווק את הפרי.

לבקשתנו הוזמנו לבית הדין של "תנובה" בראשותם של הרב יעקב אריאל, הרב זלמן נחמיה גולדברג והרב דוב ליאור, שליט"א. הרבנים לא הבינו את פשר ההחלטה של רבנות ירושלים. בבירור שערכנו נטען בשם הרב אלישיב שליט"א שאין אפשרות לקלוט את הפרי משום שאנו סומכים על היתר המכירה בגידולי השדה, ולכן אין הם יכולים לתת הכשר לפירות האבוקדו שגדלים במסגרת "אוצר בית-דין". לדעתם, מושב שיתופי שמגדל גידולים חקלאיים שחלקם שייכים להיתר המכירה וחלקם למסגרת "אוצר בית-דין" אינו ראוי לשווק את פירותיו.

דברים אלו תמוהים עד מאד, וקשה להאמין שאכן יצאו מפיו של הרב אלישיב: מה הסברה? מה הקשר בין הדברים? מה היה החטא הנוראי? ואם נכון שאנו מוחזקים כרשעים, רחמנא לצלן, משום שאנו סומכים על היתר המכירה של הרב קוק זצ"ל שהיה מייסד הרבנות הראשית, האם גם הפירות פסולים? האם זה מדין "קנסא"? האם זה מדין "מסייע לעוברי עברה"? האם מי שמוחזק כ"חצי רשע", עדיף שבשמיטה הבאה יהיה "רשע גמור" וכל אדמותיו יימכרו, כולל המטעים שברשותו?

והנה, התוצאה תהיה שפירות האבוקדו יהיו משווקים על ידי "תנובה" לרשתות השונות שציבור הלקוחות שלו אינו שומר שמיטה, ועלול להיות שלא ישמרו קדושת שביעית בפירות אלו. האם בתנאים אלו יהיה נכון להיות שותף למסגרת של "אוצר בית-דין"? האם לא עדיף לסמוך על היתר המכירה ולייצא את הפירות לחו"ל?

לצערי, נמנע מאתנו לפגוש את הרב אלישיב שליט"א פנים אל פנים. עפר אני תחת כפות רגליו, מלבד קושיותיי על עצם הקשר שבין היתר המכירה לבין "אוצר בית-דין". אני מהרהר: האם היה ניתן לפסוק אחרת במושבו? האם היה ניתן לסגור את מרכז המזון כמקור פרנסה וכמקום חקלאי יצרני ולא לסמוך על היתר המכירה? האם היתר המכירה אינו מוצדק הלכתית כאשר ישנו הפסד כספי משמעותי המעמיד סימן שאלה על אחיזתנו הקבועה בקרקע? כמו כן, האם השאלה הזו היא הלכתית צרופה או שמעורב בה שיקול אידיאולוגי? האם הרבנות בירושלים קשורה למסד הממלכתי של הרבנות הראשית או שמא קיימת הפרטה בין סניפיה של הרבנות הראשית וכל אחד תנהג לפי מקומה? האם ניתן להטיל דופי במסורת הפסיקה של הרבנות הראשית לדורותיה?

גישתה של רבנות ירושלים - מסוכנת. בכך אנו נצמצם את נפח המצטרפים למוסד "אוצר בית-דין". אם רבנות ירושלים מסרבת לקחת מפירות אלו, מדוע אנו זקוקים להצטרף ל"אוצר בית-דין"? מדוע שלא נרחיב את היתר המכירה? כפי שראינו בתחילת המאמר, בעייתו המרכזית של הרב קוק זצ"ל לא התמקדה ב"היתר המכירה" עצמו, אלא בכך שאין אנו זוכים לקיים את מצוות שביעית. כאשר מעדיפים קניית פירות נכרים על פירות "אוצר בית הדין", מופקעת מצוות השביעית, "היתר המכירה" הופך להיות פתרון לגיטימי לכתחילה שכן אנו שומרים לפחות את שרידי עבודת האדמה בארץ הקודש.

אם ציבור הלקוחות לא מעוניין בפירות שיש בהם קדושת שביעית, מדוע נדרוש מהחקלאי מסגרת של "אוצר בית-דין" שתביא לחילול קדושת השביעית? הפירות הללו יגיעו לשוק הרחב ולייצא - דבר האסור מבחינה הלכתית.

ידוע לי ממקורות נוספים, שישנה מגמה לצמצם את "אוצר בית-דין", ולשווק פירות של גויים בגלל שקשה לשמור על קדושת שביעית. איני רוצה לדון הלכתית בהקשר למגמה זו, אבל התוצאה ברורה. לא לסמוך על היתר המכירה, ולא לסמוך על אוצר בית דין, אלא לחזק את החקלאי הנוכרי ובכך למוטט את יסודותיה של החקלאות העברית בארץ.

האם נעדיף בשמיטות הבאות את גישתו המפורסמת של רבנו חיים (תוס' כתובות קי, ב):

והיה אומר רבינו חיים דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י, **כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין**

אנו יכולין לזהר בהם ולעמוד עליהם.

יתירה על כך, אנו יודעים "מפי השמועה" שיש משקים שלא חתמו על היתר המכירה, תוך שהם מוכרים את פירותיהם לערבים, והללו מוכרים את הפירות לוועדות השמיטה. והנה זה פלא, הפירות עברו מסלול "גיור". הורתם היתה בקדושה ולידתם שלא בקדושה, ואז בית הדין "גייר" את הפירות מדין "זכין לאדם שלא בפניו".

ראוי לקיים דיון הלכתי רציני שיסכם את שנת השמיטה תשס"א. בדיון זה ישתתפו מנהיגי הרוחניים של הצינות הדתית יחד עם הרבנים הראשיים. הדיון צריך להתקיים בשנה זו ולא להמתין לשמיטה הבאה.

מסקנות

א. כבר היום אנו זקוקים לדיון רציני ביחס למעמדו ההלכתי של היתר המכירה לחקלאי ולצרכן. לא יתכן שסוגיה מורכבת זו תישאר מיותרת. יש צורך לעצב את גבולות ההלכה של היתר המכירה כפי שעשה הרב קוק זצ"ל באותה תקופה.

ב. במקומות שחייבים לסמוך על היתר המכירה יש צורך לתת גיבוי הלכתי מלא לחקלאים.

ג. "אוצר בית-דין" מותנה בקהל היעד שלו. לכן, **יש לעודד את הציבור הדתי ובמיוחד את הציבור הדתי-לאומי, שהלכתית יעדיף לקנות פירות של "אוצר בית-דין" גם אם התשלום יהיה גבוה יותר, וזאת כדי להיות שותפים נאמנים לשמירתה של שנת השמיטה.**

ד. אם הציבור יעדיף פירות של גויים ולא יהיה ביקוש של פירות בקדושת שביעית יהיה נכון יותר הלכתית שהחקלאי יסמוך על היתר המכירה ולא ייגרם "הפסד" לפירות שיש להם קדושת שביעית.

ה. בפתיחת המאמר הדגשנו שהרב קוק זצ"ל הציג את מכירת הקרקעות בתור דרך הלכתית לגיטימית, אלא שהוא הצטער על אי קיומה של השמיטה בארץ ישראל. אולם אם ציבור הצרכנים לא יתרום את חלקו ויעדיף פירות של שביעית על "פירות נכרים", החקלאי יסמוך על היתר המכירה שהלכתית הוא מוצדק, ונבכה כולנו על השמטת השמיטה מתחת ידינו.

